

Марына Свістунова
Мінск

Лексічныя паланізмы ў старабеларускіх творах рэлігійнай палемікі

Уплыў польскай мовы на беларускую, неаднолькавы па інтэнсіўнасці ў розныя гістарычныя перыяды, – даўновядомы і агульнапрызнаны факт¹. З сярэдзіны XVI ст. і асабліва пасля Люблінскай уніі 1569 г. польская мова імкліва пашыраецца „як прэстыжны сродак культурнай камунікацыі, вуснай і пісьмовай”². Гэта прывяло да таго, што

„як аб гэтым пераканаўча сведчаць дадзеныя картатэкі *Гістарычнага слоўніка беларускай мовы*, паланізмы ў часы позняга сярэднявекі (XVI–XVII ст.) складалі звыш чвэрці слоўнікавага складу старабеларускай мовы”³.

Польскамоўны ўплыў, з’яўляючыся сістэмным, праяўляўся на ўсіх моўных узроўнях. Фанетычныя, лексічныя, словаўтваральныя і граматычныя паланізмы прадстаўлены ў розных па жанрава-стылёвай прыналежнасці старабеларускіх творах. Не звяртаючыся да новай беларускай літаратурнай мовы, а таксама дыялектнага маўлення, выяўленне і вывучэнне паланізмаў у якіх заслугоўвае асобнага грунтоўнага даследавання і распрацоўкі адпаведных метадаў яго правядзення, засяродзімся на мове шэрагу старабеларускіх твораў рэлігійнай палемікі канца XVI – пачатку XVII стст., якія з’яўляюцца своеасаблівым і, трэба сказаць, вельмі яркім адбіткам моўнай

¹ Гл., напр.: Е.Ф. Карскі, *Белорусы в 3 томах*, т. 3, *Очерки словесности белорусского племени*, Мінск 2007, с. 9–10; У.В. Анічэнка, *Паланізмы ў беларускай і ўкраінскай пісьменнасці XVI–XVII стст.* [у:] У.В. Анічэнка, *Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі*, Мінск 1969, с. 253–255; А.І. Жураўскі, *Паланізмы* [у:] *Гістарычная лексікалогія беларускай мовы*, рэд. А.Я. Баханькоў, А.І. Жураўскі, М.Р. Суднік, Мінск 1970, с. 95, 102; А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Характар знешніх узаемаадносін беларускай літаратурнай мовы з іншымі славянскімі мовамі ў пачатковы перыяд яе фарміравання*, Мінск 1973, с. 7, 9; Л.М. Шакун, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1984, с. 90–91; А.М. Булыка, *Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст.*, Мінск 1980, с. 7–8.

² І.П. Клімаў, *Рэфармацыя ў гісторыі літаратурных моў славян. Уклад польска-беларускага і славенска-харвацкага пратэстантызму 16 ст.*, Мінск 2004, с. 26.

³ А. Груцка, *Пра некаторыя даўно забытыя паланізмы ў беларускай мове* [у:] *Беларуска-руска-польскае супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства. Зборнік матэрыялаў V Міжнароднай навуковай канферэнцыі ў 3-х частках*, ч. 3, Віцебск 1997, с. 538.

сітуацыі ў Вялікім Княстве Літоўскім⁴. Некаторыя з гэтых твораў з'яўляюцца сумесным беларускім і ўкраінскім культурна-гістарычным, літаратурна-моўным адлюстраваннем, але з-за адсутнасці найбольш адпаведнага агульнапрынятага тэрміна⁵ мы карыстаемся ў дачыненні да гэтых твораў і іх мовы тэрмінам **старабеларускі**. Наша даследаванне, не прэтэндуючы на вычарпальнасць, мае на мэце не столькі выявіць і назваць пашыраныя ў аналізуемых творах рэлігійнай палемікі лексічныя паланізмы, колькі акрэсліць праблемы, якія ўзнікаюць падчас правядзення такога даследавання і якія звязаны з разуменнем сутнасці лексічнага паланізма як лінгвістычнага паняцця ў дачыненні да беларускай моўнай сістэмы старажытнага перыяду.

Каб даць агульнае ўяўленне пра ступень уздзеяння польскай мовы на мову старабеларускіх твораў рэлігійнай палемікі, прывядзём толькі дзве цытаты з тэкстаў, напісаных на старабеларускай мове, а не перакладзеных на яе. Першы з іх адносіцца да праўніцкай літаратуры, другі – наадварот, напісаны ў абарону непрыняцця ўніі.

1. *Справядлівае апісанне* Іпація Пацея, Вільня 1596 г.:

„А васъ другихъ люди простыхъ которыеся мешаєте межѣ зацными и шляхецкими станы, покинувши ремесло свое, шило и дратву, на што васъ панъ Богъ поволалъ, и хочете тежъ церквами и духовенствомъ радити, втручаючися не въ свое речы, отсылаю васъ до варъстатов вашихъ, пильнуи кождый своего поволанья абыс ремесла не забылъ, а еслитъ идеть о спасение, слухаиже старъшихъ своихъ дома седечи, не бегаючи по свету и не бунтующи люди хрестиянскихъ, бо лепей ведаеть пастыръ, што овъцы здорово, а не отступуи пастыра бо певне будешъ у волка в зубехъ” (*Справ. апіс.*, 23).

2. *Аб абразях, аб рэліквах* манаха Феадосія, Жыровічы 1622 г.:

„Геретицы вси еднихъ артыкуловъ вѣры запрелися, чытелнику ласкавый, а другихъ дивными своими фалшырьствомъ вышпотили. Межѣ иншими и тотъ: о поединковой ласце божой ку местцу яковому стому, о путнованню людей набожныхъ до нихъ о образехъ о реликвахъ стыхъ дивныхъ блюзнерствъ уживаютъ чуда бозские презъ нихъ бывалые розмаите щиплютъ забобонами гуслами балвохвалствомъ то называютъ и вѣрныхъ божихъ

⁴ Спіс выкарыстаных твораў размешчаны ў канцы артыкула.

⁵ Розныя, часам супрацьлеглыя, меркаванні на гэтую тэму прадстаўлены ў навуковых працах апошняга дзесяцігоддзя, гл., напр.: У. С в я ж ы н с к і, *Аб статусе беларускай і ўкраінскай моў у часы Вялікага Княства Літоўскага* [у:] *Metriciana. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага*, т. 2, Athenaeum: Commentarii Historiae et Culturae, VIII, Мінск 2003, с. 132–163; В. М о й с і є н к о, *До праблемы виділення „західноруського” наріччя, або Якою мовою писали на теренах українсько-білоруського пограниччя у XVI–XVII столітті?*, „Український гуманітарний огляд” 2002, вип. 7, с. 92–115; В. М я к и ш е в, *О письменно-литературном языке Великого Княжества Литовского и „русских” земель Речи Посполитой* [в:] В. М я к и ш е в, *Язык Литовского Статута 1588 года*, Kraków 2008, с. 9–39.

лифы образками и иными rozmaityми словы титулуют против ясному писму старого и нового тестаменту, зданю старожытныхъ отцовъ сѣхъ и захованю всея цркви" (Аб абразях, 1).

Асабліва моцна адчуваецца польскамоўная плынь у выпадку, калі твор быў напісаны па-польску і потым перакладаўся на старабеларускую мову, як гэта адбылося, напрыклад, са знакамітым *Апокрысісам* Хрыстафора Філалета (польскі варыянт выйшаў з друку ў Вільні ў 1598 г., старабеларускі – у Астрозе ў 1599 г.). Параўнаем, напрыклад, суадносна месцы з прадмовы да чытача ў двух варыянтах тэксту:

Cel, do ktorego w tej odpowiedzi zmierza-my, ten iest: okazanie niewinności naszej a wykroczenia strony przeciwney, która się płocho, nierozmyslnie, bez przyczyny, mimo wiadomości wszystkiej braciey, do oddania posłuszeństwa oycu papieżowi Rzymskiemu pokwapila; którą ten pisarz pomienionych o synodzie xiążek obmawia, na nas winę zwalając, nam starożytney religiey Greckiey ludziom wpor, niebaczenie, grzech przeciwko Bogu, nieposłuszeństwo przeciw po-mazańcowi jego, sianie między bracią rosty-rkow, zgody u miłości gardzenie, prawdy i drog zbawiennych zaniedbanie, synodow rozrywanie, nierząd, ślepotę, niestatek, głupstwo, bluźnienie, śmiałość u wszetecz-ność bezbożną, a zgoła wszystko, co iado-wita slinka do vst przyniosła, przypisując (Апокр., 4 адв. нenum.).

Цѣль, до котораго въ той отвѣди мѣ-римо, тотъ естъ: оказанье невинности нашей а выкоченья стороны противной, которая ся плохо, нерозмыслѣне, безъ при-чины, мимо вѣдомость всея братіи, до отданья послушенства отцу папѣжови Римскому поквапила; которую тотъ пи-саръ помененныхъ о сенодѣ книжокъ обмо-вяетъ, на насъ вину валячи, намъ старо-житной релѣи Греческой людемъ упоръ, небаченье, грѣхъ противъ Богу, непослу-шенство противъ помазанцеву его, сѣянье межи братьею ростырковъ, згоды и ми-лости згорженье, правды и дорогъ зба-венныхъ занедбанье, сенодовъ розрыванье, непорядокъ, слѣпоту, нестатокъ, глуп-ство, блюзнение, смѣлость и вшетеч-ность безбожную, а згола все, што ядови-тая слинка до устъ принесла, приписуючи

Па сутнасці, тут мы ў асноўным маем справу з паслоўным перакладам, які выявіўся ў простым дадаванні да польскамоўных каранёў старабеларускіх слова- і формаўтваральных афіксаў і надання цэлай словаформе больш-менш усходнеславянскага фанетычнага аблічча. Частка слоў пададзена як кірылічная транслітарацыя адпаведных польскіх, і, нават, калі ў мове былі ўласныя словы, яны не падбіраліся для замены паланізмаў, у выніку чаго сэнс перададзены не заўсёды належным чынам. Напрыклад, выраз *się płocho pokwapila* так і перакладзены: *ся плохо поквапила*⁶, хоць у старабеларускай мове прыслоўе *плохо*, паводле *Гістарычнага слоўніка беларускай мовы*, мела толькі адно значэнне: 'дрэнна'⁷. Польскае ж прыслоўе *płocho*, паводле *Słownika polszczyzny XVI wieku*, мела наступныя значэнні: 1. Nierozważnie, nie-poważnie, lekkomyślnie, pochopnie, w sposób nie budzący zaufania. 2. Marnie, źle.

⁶ *Поквапитися* – 'паспяшацца'. Гл.: *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, вып. 26, Мінск 2006, с. 51.

⁷ *Ibidem*, вып. 24, Мінск 2005, с. 380.

3. *Niepewnie, niespokojnie*⁸. На нашу думку, у дадзеным кантэксце значэнне прыслоўя *плохо* ў спалучэнні з дзеясловам *поквапітсця* ‘паспяшацца’ якраз супадае з першым, асноўным, значэннем польскага прыслоўя *řłochy*. І, такім чынам, у дадзеным выпадку старабеларускае прыслоўе *плохо* ў значэнні ‘не-разважна, легкадумна, паспешліва’ з’яўляцца семантычным паланізмам.

Паланізмы ў разглядаемых творах рэлігійнай палемікі часта з’яўляюцца кірылічным запісам адпаведных польскіх лексем і пры гэтым могуць захоўваць фанетычнае і граматычнае афармленне апошніх, напрыклад: *баламутня, балвофалца, баранокъ, блюзнити, блюзьнерство, боръздеи, быдло, быдляте; валька, варовано, васнь, вдячне, ведле, ведлугъ, велбитися, взгарда, внивечъ, воланый, волати, волити, вонтъпити, врыхле, втручаючи-ся, вшакъ, вшетеченство, вшетечникъ, вшехмоцность; довстипъ, довтъпъ, довтъпне, дочекати; жсекгляръ; завжды, заграниченъе, заисте, залецанъе, запаметалый, зацный, заюшити, згодливе, зезволити, зепсовано, зештъе, зле-цоный, зупольный; кацерство, кгвалтъ, кгда, кламство, клейнотъ, костель, кресъ; лацно, ледво; маетность, малженство, марный, меновите, мешкане, мешкати, мниманъе, моцъ, моцъне, мылити(се); навернути(ся), намовляти, наслушне, насмъвиско, натыхместъ, невымовне, недбалость, нендзный, непо-житочный, нерадъ; обелжене, облудность, облуканый, ображене, обфито-вати, обцевати, овшемъ, озяблый, окрутне, оманене, омыльный, опатрный, оплюскати, отуха, очекивати; паненьки, пани, панъ, панъство, пастъвиско, певный, пекелный, пилне, пильно, пильновати, плонный, поволанъе, погамова-ти, погоршене, подлеглый, пожиточно, пожитъкъ, позовъ, покармъ, полич-кованъе, помста, поневажъ, посполитый, посполите, потаемне, потваръ, по-томный, потрафити, працювати, припатрити, прирожене, присмачки, прудъший; радшей, рачыти, розмаитымъ, распачъ, рытына; skutъкъ, скар-житися, спъжарня, сплюгавлений, спирати, сполечный, спросный, ста-рушкъ, столецъ, суполность; теды, трвати, трвожачы, трутизна; упаме-тане, упатр(о)вати, упоръ, усилне, уставичне, уфати; фолкговати; хвъючий(ся), хуть; цнота; чельнейший, чловъченство, чловъчество, члонъкъ; шидеръство, ширмовати, шкалевати, штрофованный, штурмовати; яскиня, ясневелможный і інш.*

Зразумела, што ў рэлігійна-палемічных тэкстах можна выявіць паланізмы разнастайных лексіка-семантычных груп, аднак жанрава-стылёвая спецыфіка абумовіла перавагу ў іх слоў, якія называюць паняцці, звязаныя з рэлігійным жыццём, палітыкай і справаводствам. Адзначаюцца таксама лексемы, звязаныя з вайскавай справай, разумовай дзейнасцю, сферай на-вукі, побытавыя. З тае прычыны, што сваёй галоўнай задачай у гэтым арты-куле лічым выяўленне цяжкасцей, звязаных з кваліфікацыяй лексічных па-ланізмаў, то на выяўленні напаўнення названых лексіка-семантычных груп засяроджвацца не будзем.

А. Якім бы ні было агульнае ўражанне ад прыведзеных вышэй тэкста-вых урыўкаў, неабходна вызначыць, якія менавіта моўныя факты трэба ква-

⁸ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 24, Warszawa 1996, s. 407–408.

ліфікаваць як лексічныя паланізмы. Аднак найперш неабходна даць азначэнне самога паланізма. У айчынных лінгвістычных слоўніках можна знайсці толькі самую агульную дэфініцыю: „**паланізмы** (ад новалац. *polonus* – польскі) – словы або выразы, запазычаныя з польскай мовы”⁹; „**паланізм**, -у, м. Слова або выраз, запазычаныя з польскай мовы. (Ад новалац. *polonus* – польскі)”¹⁰. Больш шырока пра паланізм паведамляецца ў *Беларускай энцыклапедыі*:

„**паланізм**, слова, запазычанае з польскай мовы. У беларускую мову пачалі пранікаць з канца XIV ст. Працэс актыўнага папаўнення слоўніка беларускай мовы паланізмамі працягваўся да 1930-х гадоў. Запазычанне іх адбывалася 2 шляхамі: вусным [...] і пісьмовым [...]. Сярод паланізмаў выдзяляюцца грамадска-палітычныя тэрміны, ваенныя, бытавыя словы, прастамоўныя. Праз польскую мову ў беларускую лексіку прыйшла значная колькасць слоў з іншых моў”. [Далей называюцца некаторыя фанетычныя, марфалагічныя і словаўтваральныя прыкметы паланізмаў сучаснай беларускай мовы. – М.С.]¹¹.

Як бачна, дадзеныя азначэнні вельмі шырокія і толькі апошнія акрэслівае фармальныя моўныя прыкметы, паводле якіх сучаснае беларускае слова можна кваліфікаваць як паланізм. Па-сутнасці, такіх жа прыкмет пры выяўленні і класіфікацыі паланізмаў прытрымліваюцца і гісторыкі мовы, аднак дыяхранічны аналіз патрабуе і пэўнай карэкціроўкі. І калі для фанетычных, словаўтваральных, граматычных паланізмаў старажытнай пары можна выявіць, апісаць і падаць канкрэтныя фармальныя прыкметы, то для лексічных паланізмаў такія прыкметы вызначыць нельга, хіба што можна назваць лексіка-семантычныя групы, у якія запазычваліся словы з польскай мовы.

Лексічныя паланізмы складаюць самы пашыраны пласт запазычанай лексікі старабеларускай мовы і „па колькасці прадстаўленых лексем займаюць першае месца”¹². Сказанае датычыць не толькі „залатога веку” старабеларускай мовы (з сярэдзіны XVI да сярэдзіны XVII стст.), але і больш ранняга яе перыяду (XIV–XV стст.)¹³.

Як гэта ні парадаксальна, але ў айчыннай навуковай літаратуры цяжка знайсці непасрэдныя азначэнні таго, якія ж словы трэба лічыць лексічнымі паланізмамі, а пытанне гэтае простае толькі на першы погляд. Здавалася б, што лексічным паланізмам трэба прызнаць слова, якое існуе (або існавала) у польскай мове і якое было перанята ў мову беларускую. Яшчэ ў 1970 г. А.І. Жураўскі адзначаў, што

⁹ П.У. Сцяцко, М.Ф. Гуліцкі, Л.А. Антанюк, *Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў*, Мінск 1990, с. 94.

¹⁰ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў 5 тамах, т. 3, Мінск 1979, с. 625.

¹¹ П.У. Сцяцко, *Паланізм* [у:] *Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі ў 5 тамах*, т. 4, Мінск 1987, с. 147; *Беларуская энцыклапедыя ў 18 т.*, т. 11, Мінск 2000, с. 536.

¹² А.І. Жураўскі, *Паланізмы...*, с. 89.; гл. таксама: А.М. Булыка, *Лексічныя запазычанні...*, с. 8.

¹³ А. Булыка, *Лексічныя паланізмы ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове ранняга перыяду* [у:] *Acta Albaruthenica, Rossica, Polonica. VII міжнародная навуковая канферэнцыя „Беларуска-руско-польскае супастаўляльнае мовазнаўства, літаратуразнаўства, культуралогія”*. Зборнік навуковых артыкулаў, Віцебск 2006, с. 62.

„проблема паланізмаў наогул з’яўляецца найбольш складанай у беларускай лексікалогіі. Аб’ектыўную цяжкасць пры вывучэнні гэтага разраду запазычанняў у беларускай мове складае выключная блізкасць слоўнікавага саставу польскай і беларускай моў у семантычных і словаўтваральных адносінах. У якасці папярэдняга меркавання можна лічыць, што такая блізкасць тлумачыцца некалькімі асноўнымі прычынамі: захаваннем агульнаславянскай дыялектнай спадчыны; утварэннем новых лексічных адзінак на глебе самастойнага існавання гэтых моў па аднолькавай словаўтваральнай мадэлі; запазычваннем з адной мовы ў другую ў выніку цеснага ўзаемадзеяння паміж гэтымі мовамі на працягу ўсяго старажытнага перыяду”¹⁴.

Маючы справу са старажытнымі моўнымі сістэмамі, да лексічных паланізмаў варта адносіць словы, якія ўзніклі і былі вядомы спачатку ў польскай мове, а пазней сталі выкарыстоўвацца і ў старабеларускай з тым жа значэннем або значэннямі; натуральным выглядае супадзенне семантычнага аб’ёму, а таксама фанетычнае і граматычнае афармленне такіх лексем на ўзор польскай мовы. Кваліфікацыя лексемы як паланізма павінна ўлічваць і час пранікнення лексемы з польскай мовы – у нашым выпадку – у старабеларускую мову, яе форму і змест.

Гаворачы пра тое, што лексічны паланізм – слова, перанятае з польскай мовы, дзе яно ўзнікае раней, мы не маем на ўвазе толькі факт пісьмовай фіксацыі такога слова спачатку ў польскім, а потым у старабеларускім пісьменстве. Так вядомы лексемы, якія традыцыйна адносяць да паланізмаў і якія выяўлены спачатку ва ўсходнеславянскіх тэкстах, а ў польскіх адзначаюцца пазней. Украінскі даследчык А. Баруцкі ў адным са сваіх артыкулаў паведамляе:

„Іноді полонізми фіксуються в давньоукраїнській та давньобілоруській писемності раніше, ніж у польській: *брунатъный* ‘рудий’ (від червоного до коричневого) є в *Продажной Хоньки Васковой* 1378 р., тоді коли перша фіксація цього слова в давньопольській та давньочеській мовах належить 1458 та 1448 років; *габати* ‘утискати, турбувати’ в *Привілеях Вітовта* 1389 року (*габание*)¹⁵, а в давньопольській вперше відзначено в писемності лише в II пол. XV ст. та інш.”¹⁶.

Л.Л. Гумецкая, на прыклады і артыкул якой спасылаецца папярэдні аўтар, прыводзіць цэлы шэраг лексічных паланізмаў, па яе назіраннях, засведчаных ва ўсходнеславянскім справавым пісьменстве раней, чым у польскім:

¹⁴ А.І. Жураўскі, *Паланізмы...*, с. 89.

¹⁵ *Гістарычны слоўнік беларускай мовы* падае лексему *габати*, *габать* ‘абвінавачваць, выклікаць у суд’ пад 1388 г. – гл.: *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, вып. 6, Мінск 1985, с. 234.

¹⁶ А. Баруцкі, *Відображення польского впливу в історії українсько-білоруських лексичних зв’язків у пам’ятках писемності XIV–XVII ст.* [у:] *Беларуска-руська-польське супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства. Зборнік матэрыялаў IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі ў 3 частках*, ч. 1, Віцебск 1997, с. 71.

брунатъныи, квалтъ / гвалтъ / квалтъ, гандель, габание, габати, квитаця / квитаця / квитанця, рада, голдовати / кголдовати / олдовати, жадний, дѣтскыи, дѣтцковати¹⁷. Зразумела, што факт першай пісьмовай фіксацыі ва ўсходнеславянскіх, а не ў польскіх тэкстах не робіць гэтыя лексемы ўсходнеславянскімі па паходжанні. Аднак выкажам сумненне, што гэтыя словы наогул варта лічыць паланізмамі, паколькі ў польскай мове яны фактычна з'яўляюцца запазычаннямі з лацінскай і сярэдневерхнянемецкай моў, за выключэннем слоў *габание, габати, жадний, дѣтскыи, дѣтцковати*¹⁸. Дадзены выпадак паказвае, што адсутнасць распрацаванай тэорыі лексічных паланізмаў можа прыводзіць даследчыкаў да розных высноў адносна адных і тых жа моўных фактаў.

В. Сітуацыя з лексічнымі паланізмамі значна ўскладняецца, калі справа даходзіць да лексем, якія з'яўляюцца спадчынай праславянскага фонду. Так, напрыклад, звычайна назоўнік *рокъ* адносяць да лексічных паланізмаў, часам, праўда, з удакладненнем семантыкі – са значэннем 'год; тэрмін'¹⁹. Прывядзём некалькі прыкладаў, выяўленых у аналізуемых палемічных тэкстах, дзе назоўнік *рокъ* выступае з асноўным значэннем 'год':

„и бываетъ **року** того съ прибылымъ тымъ днемъ триста шестьдесятъ дней и шесть” (*Аб адзін. веры*, 39); „бо такъ Даниль мовить, же светые мають быти поддани антихрестови до време и времену и полвреме, то есть до време (черезъ **рокъ**) и времену (то есть черезъ двѣ лѣтъ) и полвремени (то есть черезъ пол**рока**)” (*Унія*, 40); „што се стало **року** прошлого тисеча 596, въ Берестью, на сыноде Рускомъ, пристойне собраномъ одъ его милости отца митрополита зъ инъшыми епископы своими” (*Саб. Бер.*, 3 нenum.).

Аднак лексема *рокъ* узыходзіць да праславянскага **rokъ* 'дамоўлены час, тэрмін' ад **rekti* 'сказаць' і

„першапачаткова азначала 'нешта дамоўленае' [...], альбо дамоўленасць у прававых адносінах, якая, як правіла, вызначалася тэрмінам на 12 месяцаў – такім парадкам слова **rokъ* атрымала значэнне 'год' [...] Таму неабавязкова выходзіць з меркавання аб запазычанні ст.-бел. *рокъ* з польск. *rok*. Прасл. **rokъ* генетычна звязваецца з ст.-інд. *rasanat* 'распарадак', гоц. *ragin* 'думка', 'розум', *rahnjan* 'разлічваць', тахар. *A rake*, В *rekti* 'слова', алб. *rok* 'тэрмін', 'рашэнне'”²⁰.

Яшчэ адна з многіх лексем, якую традыцыйна разглядаюць як паланізм, – назоўнік *вінніца* 'вінакурня'. *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* паведамляе, што старабеларуская лексема *винница* 'вінаграднік, вінаград'

¹⁷ Л.Л. Г у м е ц к а я, *К истории украинско-польских языковых связей* [в:] *Исследования по польскому языку*, отв. ред. З.Н. С т р е к а л о в а, Москва 1969, с. 219–228.

¹⁸ А. В r ü c k n e r, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1985, s. 108, 130, 660.

¹⁹ А.І. Ж у р а ў с к і, *Паланізмы...*, с. 94; А.М. Б у л ы к а, *Лексічныя запазычання...*, с. 186.

²⁰ *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 11, Мінск 2006, с. 178–179.

была запазычана з польскай мовы²¹. А *Гістарычны слоўнік беларускай мовы* фіксуе цэлы комплекс яго значэнняў: 1. Вінаградная лаза; 2. Вінаграднік; 3. перан. Выведзеныя з Егіпта габрэі; 4. перан. Схіленыя да хрысціянства язычнікі; хрысціяне; 5. Вінакурня, бровар²². Адпаведны прыклад знаходзім ў адным з рэлігійна-палемічных твораў: „а іншыя в землі немецкой, у одной побожной невѣсты, у **винници** скрывшия, здорово потомъ до домовъ своихъ ушли” (*Гістор.*, 51 адв.). Назоўнік *виньница=виница* (ад *вино*) у спісе XIV ст. фіксуе *Словарь древнерусского языка*²³. Словаўтваральнай базай гэтага назоўніка выступае аснова прыметніка *винь-н-ъ* ‘вінны’, утворанага ад назоўніка *вино*, які з’яўляецца праславянскім запазычаннем з лацінскай мовы – ад *vīnit*, а ўтвораны назоўнік паводле праславянскай па паходжанні мадэлі пры дапамозе суфікса *-іц-* < **-ік-*. Незразумела ў такім разе, чаму лексема *винница* ў старабеларускай мове павінна лічыцца паланізмам. Толькі на той падставе, што слова існавала ў тагачаснай польскай мове і з такім жа значэннем існуе зараз? Як бачна, гэтае слова было вядома раней не толькі заходне-, але і ўсходнеславянскім гаворкам і да таго ж з’яўляецца спадчынай праславянскага перыяду. У паўднёваславянскіх мовах, прынамсі ў балгарскай (ўсходняя падгрупа) і сербскай (заходняя падгрупа), вядомы назоўнік, утвораны па іншай мадэлі: *винарница*, які ў сучаснасці мае значэнне ‘вінная крама’.

Дастаткова часта ў творах рэлігійнай палемікі, як і ў іншых стылях і жанрах старабеларускага пісьменства, адзначаюцца формы адмоўнага займенніка *жаденъ* (‘ніхто’, выражае суб’ектныя адносіны) і *жадный* (‘ніякі’, выражае аб’ектныя адносіны), напрыклад:

1) „але въ томъ тобѣ **жаденъ** бачный и богобойный вѣры не дастъ” (*Апокр.*, 48 адв.); „нехайже того Филялетъ и **жаденъ** иный не твердитъ” (*Аптыр.*, 261); 2) „ани отколя **жадного** ратунку мѣти не сподѣваючися” (*Гістор.*, 50 адв.); „аѣгльскіе войска обѣступят их, иж **жадным** способом оутѣкати не змогут” (*Казанне*, 77); „и **жадного** мѣстья на томъ соборе имъ не дано” (*Саб. Бер.*, 2-ав); „не учынишь правѣ собѣ рытынѣ, а нѣ **жадного** подобенства гѣ и не будешь его хвалити, а нѣ ся кланят, а нѣ служатъ” (*Аб абразях*, 3).

Першая пісьмовая фіксацыя займенніка *жаденъ* у старабеларускай мове адносіцца да 1338 г.²⁴, і традыцыйна ён трактуецца як паланізм²⁵. На агульным фоне лексічнага і граматычнага афармлення вышэйпрыведзеных выказванняў гэтае меркаванне выглядае праўдзівым. Аднак

²¹ *Ibidem*, т. 2, Мінск 1980, с. 149.

²² *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, вып. 3, Мінск 1983, с. 275–276.

²³ И.И. С р е з н е в с к и й, *Словарь древнерусского языка в 3 томах*, т. 1, ч. 1, Москва 1989, с. 261–262; гл. таксама: И.И. С р е з н е в с к и й, *Материалы для словаря древнерусского языка в 3 томах*, т. 1, Москва 2003, с. 262; *Словарь древнерусского языка XI–XVII вв.*, вып. 2, Москва 1975, с. 181.

²⁴ *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 3, Мінск 1985, с. 201.

²⁵ А.М. Б у л ы к а, А.М. Ж у р а ў с к і, І.І. К р а м к о, *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск 1979, с. 136; В. М я к и ш е в, *Язык Литовского Статута...*, с. 271–272.

„існуюць дзве этымалагічныя версіі паходжання слова: з кораня **ikd-* (гл. *жадаць, жадзён*) або з выразу **ni-ĥe-jedьnъ*. Агляд іх даў Трубачоў, які прыводзіць шэраг фактаў і паралелей і абгрунтавана схіляецца да другой, звяртаючы ўвагу на ўкр. *жоден*”²⁶.

Наводзіць на роздум і той факт, што адпаведныя словы з такім жа значэннем зафіксаваны, акрамя польскай і беларускай, таксама ва ўкраінскай, чэшскай, славацкай, верхне- і ніжнелужыцкіх мовах, таксама ў рускіх дыялектах (смал., кур., варонеж., паўд., свярдл.)²⁷. Верагодна, у гэтым выпадку мы маем справу з выяўленнем рэштак дыялектных асаблівасцей праславянскага перыяду, а не з больш позняй інавацыяй пад уплывам польскай мовы, хаця ўдзел апошняй у падтрымцы ўжывання гэтых формаў адмаўляць нельга. Дарэчы, да такіх жа высноў адносна паходжання займенніка *жадный* ва ўкраінскай мове яшчэ раней прыйшла і Л.Л. Гумецкая, якая ў вышэйназваным артыкуле заўважае:

„Не проще ли отнести эту украинско-западнорусскую общность к полигенетическим явлениям, возникающим самостоятельно в разных центрах языковой территории?”²⁸.

У творах рэлігійнай палемікі сустракаюцца разнастайныя адзайменнікавыя прыслоўі, сярод якіх вылучаецца група аднолькавых або вельмі блізкіх да польскіх па гучанні: *завше* – *zawsze*, *индей* – *indzej*, *кеды* – *kiedy*, *негды* – *niegdyś*, *нигды* – *nigdy*, *овѣде* – *owde*, *теды* – *tedy*, *ту* – *tu*, утвораныя ад займенніка *јако*: *якось, якоколвекъ, неяко, неякось, нияко, ледаяко, неледаяко*, а таксама неазначальныя прыслоўі з другой часткай *кол(ь)ве(к)ъ* і з часціцай *леда*. У гэтай групе можна асобна вылучаць тыя, якія з’яўляюцца праславянскім набыткам і пашырэнне якіх у XIV–XVII стст. было стымулявана ўплывам польскай мовы, і тыя, выкарыстанне якіх у старабеларускі перыяд было абумоўлена ўласна польскай мовай. Так, напрыклад, у аналізаваных творах выяўлена прыслоўе *овдѣ* ‘дзе-небудзь, на іншым месцы’, сугучнае польскаму *owde*: *еднакъ же ижъ овдѣ въ жадной книзѣ греческой тогосмы найти не могли [...] намъ абы были принесены велми жадаемъ* (Апокр., 188). І.І. Крамко, аўтар раздзела *Прыслоўе ў калектыўнай манаграфіі, прысвечанай старажытнаму беларускаму пісьменству, асцярожна выказваецца:*

„Магчыма, уплывам польскай мовы падтрымлівалася ўжыванне ў беларускіх помніках XVI–XVII стст. старажытнага прыслоўя *овѣде* (‘на іншым месцы’, ‘дзе-небудзь’)”²⁹.

²⁶ *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 3, Мінск 1985, с. 201 (Трубачоў звяртае ўвагу на адсутнасць насавага галоснага ў корані польскага слова *iaden*, які быў бы заканамерным пры ўмове паходжання ад праславянскага **ikd-*. – М.С.).

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Л.Л. Г у м е ц к а я, *op. cit.*, с. 226.

²⁹ І.І. К р а м к о, *Прыслоўе* [у:] А.М. Б у л ы к а [і інш.], *Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст.*, Мінск 1988, с. 275.

Сітуацыя ў дадзеным выпадку, сапраўды, неадназначная – з аднаго боку, гэтае прыслоўе часцей выяўляецца ў помніках, якія, безумоўна, зведалі ўплыў польскай мовы, і таму можа прэтэндаваць на статус паланізма, а з другога – з’яўляецца такім жа праславянскім набыткам, як і, скажам, прыслоўі *инде, онъде*; да таго ж яно не мае якіх-небудзь адметных польскіх моўных прыкмет. Лічым, што па сукупнасці прыведзеных разваг прыслоўе *ов(ъ)дѣ* варта разглядаць не як паланізм, а як праславянскую па паходжанні лексему, выкарыстанне якой у старабеларускай мове было стымулявана польскай мовай.

Такая ж сітуацыя склалася і з прыслоўем *ту* ‘тут’, утвораным ад формы давальнага склону праславянскага ўказальнага займенніка *тъ* і вядомым як агульнаўсходнеславянскай мове (адзначаецца ў грамаце князя Ізяслава 1264 г.)³⁰, так і старабеларускай мове, а таму пашырэнне яго ў апошнія нельга лічыць толькі вынікам польскамоўнага ўплыву, хаця трэба прызнаць, што, прынамсі, у творах рэлігійнай палемікі іх выкарыстанне з апошнім звязана. Так, у *Справядлівым апісанні* чытаем:

„вы в божьницы геретыческой соборища свое чинили, литорьгию светую тамъ отпраовати смели есте, опустивъши такъ много церьквеи которыхъ **ту** жъ подъ бокомъ мели есте” (*Справ. апис.*, 40 адв.);

у старабеларускім тэксце *Апокрысіса* знаходзім:

„Тые слова дѣписовы для того, читателю любимый, здало ми ся **ту** цале выписати, абысь тымъ снаднѣй поступкови его [...] приглядѣтися могъ” (*Апокр.*, 96);

і паралельна ў польскім тэксце: „*zdało mi się tu cale wpisać*” (*Апокр.*, 147).

Адносна многіх іншых лексем праславянскага перыяду, якія традыцыйна адносяць да лексічных паланізмаў, пры больш глыбокім стаўленні да іх паходжання, словаўтварэння і пашырэння ў сумежных заходне- і ўсходнеславянскіх гаворках павінны быць зроблены істотныя ўдакладненні і заўвагі. Між іншым, для наймення **праславянскіх** па паходжанні лексем (а таксама форма- і словаўтваральных афіксаў), выкарыстанне якіх у старабеларускі перыяд падтрымлівалася з боку польскай мовы, варта было б стварыць асобны тэрмін. З улікам іх наяўнасці і спецыфікі бачанне ступені ўплыву польскай мовы на старабеларускую на лексічным узроўні набывае ўжо іншы малюнак і колькаснае выяўленне. Аднак традыцыйнае разуменне лінгвістамі праблемы лексічных паланізмаў, здаецца, усё яшчэ адпавядае формуле, апісанай украінскім даследчыкам А. Баруцкім:

„Тривалий час в російському та радянському мовознавстві панувала думка, що будь-яке слово³¹, спільне українській, білоруській та польській мовам і невідоме російській мові, визначалося як безсумнівний полонізм”³².

³⁰ *Ibidem*, с. 276.

³¹ Тое ж можна сказаць і пра адно са значэнняў слова, гл., напр., вышэй пра лексему *рокъ*.

³² А. Б о р у ц ь к и й, *op. cit.*, с. 71.

Фактычна па-за ўвагай гісторыкаў мовы ўсё яшчэ застаецца разуменне таго, што

„так звана «мова руська» у період свого становлення серед іншых джерел спіралася такж і на дыялектныя асновы як украінскай, так і білоруськай мов”³³.

Вывучаючы лексічныя паланізмы старабеларускага перыяду, даследчыкі зыходзяць найперш з факта наяўнасці адпаведнага слова ў польскай мове. І разам з тым, як правіла, пад увагу зусім не бярэцца верагоднасць таго, што тая ці іншая лексема можа з’яўляцца агульным набыткам суседніх заходне- і ўсходнеславянскіх гаворак. Справядліва, на наш погляд, яшчэ ў 1978 г. заўважыў У.В. Анічэнка:

„адны і тыя ж словы маглі адначасова пашырацца на польскіх і сумежных з імі беларускіх і ўкраінскіх землях. Лексемы гэтага тыпу можна разглядаць як агульны здабытак трох суседніх народаў і ў адносінах да Беларусі лічыць уласна беларускай і ўкраінскай лексікай. Гэта тым больш правамерна, што такія словы існавалі не толькі ў далёкія ад нас часы на беларускай і ўкраінскай тэрыторыях, але без істотных змен захаваліся тут да апошняга часу. Гэта лексічныя адзінкі з рознай семантычнай характарыстыкай, напрыклад: *блуканье, брудъ, выдатокъ, выкананье, выхаванье, гомонъ, гукъ, драбина, забабоны, заручыны, звычай, згода, зневага, зброя, жниво, истота, крывда, крокъ, куделя, кухарка, либча, насенье, обовязокъ, подлога, пожытокъ, помста, прыгода, прытомность, прыхильность, промова, розмова, сведомый, справа, стайня, страва, умова, хмара, шлюбъ, дбати, допомогати, досконалий, залежыти, вызволити, даремно, карати, мацати, зычыти, инший*”³⁴.

З улікам вышэй пададзеных разваг і назіранняў вызначэнне таго ці іншага **славянскага па паходжанні** слова як лексічнага паланізма пры падабенстве формы і семантычнага аб’ёму старабеларускай і адпаведнай польскай лексемы вымагае ўлічваць: 1) існаванне слова ў тагачаснай польскай мове і яго далейшы лёс; 2) формы слова ў розных жанрава-стылёвых разнавіднасцях старабеларускай мовы і яго лёс у беларускай мове; 3) прадстаўленне слова ў сучасных (і даўнейшых) беларускіх і ўкраінскіх (а ў ідэале – і ў іншых славянскіх) гаворках; 4) рэканструкцыю праславянскай формы; 5) высвятленне яго словаўтварэння. Безумоўна, такія падыход вельмі шырокі, выходзіць за межы ўласна гістарычнай лексікалогіі і вядзе да зварту ў сферы этымалогіі, гістарычнай дыялекталогіі і арэальнай лінгвістыкі, аднак, здаецца, толькі такім шляхам можна дайсці да ісціны. Пры гэтым важна памятаць пра асаблівы статус праславянскіх па паходжанні слоў, выкарыстанне якіх у старабеларускі перыяд было стымулявана польскай мовай. У выпадку, калі такія праславянскія па паходжанні лексемы а) набываюць ў польскай мове якія-небудзь новыя лексічныя значэнні і з імі адзначаюцца

³³ *Ibidem*, с. 70.

³⁴ У.В. Анічэнка, *Гістарычная лексікалогія ўсходнеславянскіх моў*, Гомель 1978, с. 42.

ў старабеларускай мове, то яны могуць кваліфікавацца як семантычныя паланізмы; б) маюць якія-небудзь іншыя рысы ўласна польскай мовы, напрыклад, фанетычныя, словаўтваральныя ці граматычныя, то яны могуць разглядацца адпаведна як фанетычныя, словаўтваральныя ці граматычныя паланізмы. Напрыклад, прыслоўе *инде* ўтворана ў праславянскую пару ад азначальнага займенніка *инъ* пры дапамозе суфікса *-де*, а вось форма *индей* скальскавана з польскага прыслоўя *indziej*, утворанага пры дапамозе іншага словаўтваральнага сродка, а таму можа разглядацца як словаўтваральны, але не як лексічны паланізм. У аналізаваных тэкстах часцей адзначаецца форма *инде*:

„явно всякому правовѣрующему, яко нигдѣ **индѣ**, кромѣ въ Іерусалимѣ начало истинное вѣры, и святое непорочное апостольское церкви основаніе и созидање совершися и тамо утвердися” (Аб адзін. веры, 3 адв.); „што о таковыхъ пишеть которые мимо церквъ божію где **инѣде** собирають сѧ на молитвы и пении” (Справ. апіс., 43); „синодъ тотъ черезъ универсалъ толко въ Берестю былъ зложоный, безъ доложенъя всякого, еслижъ въ церкви, албо гдѣ **индѣ** схажки на немъ отпраоватися мѣли” (Апокр., 85); „прадстаўлены і словаўтваральны паланізм *индей*: мусить тая церковь где **инѣдеи** пребывать” (Саб. Бер., 52); „Слухаи не воспоминаючи далшихъ и чужоземскихъ речеи, которыесе зъ стороны тое едности межы рымляны и кгреки где **инѣдеи** точили” (Справ. апіс., 4).

С. Яшчэ адзін аспект, які выклікае пэўныя складанасці пры вызначэнні лексічных паланізмаў старабеларускага перыяду, звязаны з роляю польскай мовы як пасрэдніцы пры пранікненні ў мовы ўсходнеславянскія запазычанняў з розных неславянскіх еўрапейскіх моў. Узнікае пытанне: якія з гэтых запазычанняў можна лічыць лексічнымі паланізмамі, а якія – адпаведна – лацінізмамі, грэцызмамі, германізмамі і г.д.? Паводле якіх крытэрыяў яны павінны размяжоўвацца? Як вядома, шматлікія запазычанні з лацінскай, нямецкай, італьянскай, французскай і інш. моў траплялі ў старабеларускую ў „спольшчаным” варыянце – часта яны фіксуюцца з выразнымі польскамоўнымі фанетычнымі, словаўтваральнымі, граматычнымі рысамі, супадае і семантычны аб’ём суадносных польскіх і старабеларускіх лексем, а таму ўмоўна апошнія могуць кваліфікавацца як лексічныя паланізмы, аднак, на нашу думку, больш адпаведна называць такія запазычанні іншым тэрмінам, які б улічваў і падкрэсліваў спецыфіку гэтага тыпу лексем, напрыклад, **паланізмы-транслятары**. Так, напрыклад, паланізмам-транслятарам можна лічыць назоўнік *картелюшъ*, адзначаны ў *Справядлівым апісанні* са значэннем ‘асобны ліст з тэкстам, улётка’:

„некоторые незбожные вестоношѣкове особы легѣкие будучи з берестѣя новины якиеся дивные розѣсвали и **карѣтелюши** полные неправды по местахъ и местечѣкахъ межы людеи хрестиянскихъ на огиду тое едности скидали” (Справ. апіс., 24).

Старабеларускі назоўнік *картелюшъ* ёсць калька з польскага *kartelusz* 'łuzny arkusz papieru'³⁵, у сваю чаргу вытворнага ад лацінскага *charta* 'папера'. Наяўнасць часткі *-юш-* выразна сведчыць пра тое, што ў старабеларускую мову гэтае запазычанне трапіла праз польскую.

Калі ж запазычаная лексема не дэманструе ніякіх уласна польскамоўных рыс, то яна павінна кваліфікавацца як запазычанне з іншай мовы з указаннем на тое, што ў старабеларускую трапіла, верагодна, праз пасрэдніцтва польскай мовы. Напрыклад, у тэксце *Гісторыі пра Фларэнційскі сабор* знаходзім: „немаль увесь свѣтъ собѣ и костелови Римскому **зголдowali**” (*Гістор.*, 48). Лексема *голдovati*, *зголдovati* 'пакарыцца, залежаць ад каго-небудзь' вядома старабеларускай мове³⁶, верагодна, дзякуючы польскай, дзе ўзнікла на аснове запазычання з нямецкай³⁷. Тое, што семантычны аб'ём адпаведных лексем не супадае (для польскага слова *(h)ołdować* фіксуецца чатыры значэнні³⁸, для старабеларускага – толькі адно), сведчыць пра запазычаны характар слова ў старабеларускай мове. Запазычаннем праз польскую мову трэба лічыць і словы *голдovati*, *голдowanie*, *голдovníкъ*, *голдovníи*, *зафіксаваныя ў старажытнаруускай мове*³⁹. Вельмі паказальныя і самыя крыніцы, дзе гэтыя лексемы сустрэліся ўпершыню – *Поручная грамата Молдавских бояр Польскому королю Владиславу 1395 г.*

У роўнай меры справядлівым можа быць і сцверджанне, што іншамоўныя лексемы маглі запазычвацца старабеларускай мовай непасрэдна з мовы-крыніцы. Асабліва сказанае датычыцца запазычанняў з грэчаскай і лацінскай моў – у сувязі з шырокім выкарыстаннем іх у сферы рэлігіі, навукі, асветы, адукацыі, мастацтва, культуры, а таксама юрыдычнай і канцылярскай, такія запазычання маглі пранікаць у старабеларускую мову і непасрэдна. Праўда, адрозніць іх ад запазычаных праз пасрэдніцтва польскай мовы бывае вельмі няпроста. Адзін з магчымых шляхоў такога размежавання – параўнанне семантычнага аб'ёму адпаведных лексем у мове-крыніцы, мове-транслятары і мове-рэцыпіенце. У выпадку, калі следам за польскай мовай і ў старабеларускай запазычаная лексема выступае з новым значэннем, невядомым мове-крыніцы, то

„абсалютнае супадзенне семантыкі гэтых слоў у старабеларускіх помніках з іх семантычным дыяпазомам у старапольскай мове з'яўляецца надзейным доказам таго, што іх шлях у беларускую мову ляжаў праз польскую мову, і, безумоўна, аб непасрэдных беларуска-лацінскіх, беларуска-нямецкіх або беларуска-венгерскіх моўных кантактах у такіх выпадках гаварыць не прыходзіцца”⁴⁰.

У якасці прыкладаў такіх запазычанняў аўтар прыведзенай цытаты, А.М. Булыка, прыводзіць словы *аркушъ* 'ліст паперы, бляхі', *гербъ* 'шляхецкі

³⁵ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 10, Wrocław 1976, s. 155.

³⁶ *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, вып. 7, Мінск 1986, с. 31.

³⁷ A. B r ü c k n e r, *op. cit.*, s. 172.

³⁸ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 8, Wrocław 1974, s. 361–362.

³⁹ И.И. С р е з н е в с к и й, *Словарь древнерусского языка...*, с. 541.

⁴⁰ А.М. Б у л ы к а, *Лексічныя запазычання...*, с. 226.

знак', *гуфъ* 'атрад', *гермокъ* 'збраяносец', *лекгумина* 'гародніна'⁴¹. Звычайна ж лічыцца, што, калі запазычанае слова зафіксавана найперш у польскім пісьменстве, а потым – у старабеларускім, то ў апошнія яно трапіла праз польскую мову.

Такім чынам, сярод паланізмаў-транслятараў можна вылучаць дзве групы слоў: 1) тыя, што пры супадзенні лексічнага значэння дэманструюць фармальныя польскамоўныя рысы (фанетычныя, словаўтваральныя, граматычныя), а таксама 2) тыя, што, як і польскія адпаведнікі, утрымліваюць новае, невядомае мове-крыніцы значэнне, і пры гэтым неабавязкова маюць іншыя прыкметы польскай мовы. Адпаведна, у якасці крытэрыяў размежавання паланізмаў-транслятараў і іншамовных запазычанняў старабеларускай мовы могуць выступаць семантычны аб'ём лексем і фармальныя прыкметы (фанетычныя, словаўтваральныя, граматычныя). Безумоўна, і пры такой інтэрпрэтацыі запазычанняў нельга ўнікнуць пэўных цяжкасцей, звязаных, напрыклад, з вызначэннем таго, якія менавіта фанетычныя, словаўтваральныя або граматычныя рысы трэба лічыць ўласцівымі ўласна паланізмам, а якія – іншым запазычанням. Напрыклад, наяўнасць дыграфу **кг** у старабеларускіх напісаннях можа быць вытлумачана і як рыса польскай мовы, і як рыса іншай, да прыкладу, лацінскай ці нямецкай, моў, якім уласцівы гук [g] (г выбухны) і з якіх слова было запазычана; у разгледжаных тэкстах адзначаны лексемы: *аръкгументъ*, *кгвалтъ*, *кгрунтъ*, *кглянсь*, *кукглярство*, *омекга*, *паркгаминъ*, *пелкгрымоване*, *протосинкгелъ*, *пуркгаторіумъ*, *синкгелъ*, *теолокгъ*, *фиггура*, *фолкговати*, *шпекгъ* і інш. Заклучэнне ж аб аднясенні або неаднясенні запазычанай старабеларускай лексемы да ліку паланізмаў-транслятараў неабходна прымаць з улікам розных складнікаў: зместавага і фармальнага супадзення, часу пісьмовай фіксацыі, жанрава-стылёвай спецыфікі.

Да лексічных паланізмаў старабеларускай мовы трэба адносіць і такія словы, якія былі ўтвораны ў польскай мове на аснове ўласных словаўтваральных мадэлей, спосабаў і сродкаў, але ад запазычаных каранёў. Так, напрыклад, у надрукаваным дзвюма мовамі (ст.-бел. і польск.) *Казанні святога Кірыла* адзначаны назоўнік „спѣжарнѣ ихъ албо скарѣбницѣ наполнены, и от збытку наполняючи, зъ тои в другую” (*Казанне*, 19 адв.). Паводле *Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы*, у старабеларускі перыяд гэты назоўнік меў значэнне 'кладоўка, памяшканне для захоўвання харчовых прадуктаў' і паходзіў з пол. *spieźarnia* 'тс', якое ў сваю чаргу ўтворана ад ст.-пол. *spīza* 'прадукты, харчаванне', запазычнага з ст.-в.-ням. *spīse* 'яда, харчаванне, правіянты; хатняя гаспадарка' і ўзыходзіць да с.-лац. *spesa* < *spensa* < з лац. *expēnsa* (*pekunia*) 'выдатак, кошт'⁴². І хаця словаўтваральны фармант -арн-(я) надаў іншамовнай лексеме, так бы мовіць, „славянскі” выгляд, верагодна, яна яшчэ не была засвоена старабеларускай мовай, або не была вядома ў розных рэгіёнах ВКЛ, і таму аўтар палічыў неабходным патлумачыць яе значэнне: *спѣжарнѣ* албо *скарѣбницѣ*.

⁴¹ *Ibidem*, с. 226.

⁴² *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 12, Мінск 2008, с. 266.

Д. Асобна трэба весці гаворку пра *семантычныя паланізмы* ў старабеларускай мове, пад якімі трэба разумець вядомыя ёй уласныя па паходжанні (у тым ліку і праславянскія) лексемы, што пад уплывам значэння сугучных польскіх лексем выступаюць з неўласцівымі для старабеларускай мовы значэннямі. Можна ўгадаць прыведзены вышэй выраз *ся плохо поквапила* з *Апокрысіса* Хрыстафора Філалета, дзе прыслоўе *плохо* выступае не ў значэнні 'дрэнна', а ў значэнні 'неразважна, легкадумна, паспешліва'. Тэма семантычных паланізмаў, здаецца, мала закраналася айчыннымі гісторыкамі мовы; з ліку навуковых крыніц па гэтай тэме можна назваць, здаецца, толькі невялікую частку ў раздзеле *Фанетычная, марфалагічная і семантычная адаптацыя запазычанняў* манаграфіі А.М. Булыкі, дзе разглядаюцца змены ў семантыцы запазычаных праз пасрэдніцтва польскай мовы неславянскіх лексем, а не зрухі ў семантыцы ўласных па паходжанні лексем, што адбыліся пад уплывам польскай мовы⁴³.

Як бачна, праблема лексічных паланізмаў у гістарычным дачыненні выглядае яшчэ больш складанай, чым праблема лексічных паланізмаў у сучаснай беларускай мове – для апошняй асноўным крытэрыем аднясення лексем да ліку паланізмаў з'яўляецца факт іх наяўнасці ў польскай мове і адсутнасці ў сучасным слоўніку мовы беларускай⁴⁴. Аднак пры вызначэнні лексічных паланізмаў старажытнага перыяду гэтага недастаткова – неабходна ўлічваць час, форму і змест, а таксама шлях пранікнення лексемы з (або праз пасрэдніцтва) польскай мовы, у выніку чаго частка праславянскіх па паходжанні лексем сугучных з адпаведнымі польскімі выводзіцца з кола лексічных паланізмаў, хаця, у выпадку, калі некаторыя з іх адзначаны з ўласцівымі польскай мове новымі значэннямі, то яны могуць быць аднесены да семантычных паланізмаў, а ў выпадку, калі некаторыя з іх ўтрымліваюць іншыя польскамоўныя рысы, то яны адпаведна павінны разглядацца ўжо як фанетычныя, словаўтваральныя, граматычныя паланізмы; асаблівы статус набываюць і паланізмы-транслятары – словы, запазычаныя праз пасрэдніцтва польскай з іншых моў. Падабенства словаўтварэння і слоўнікавага складу, наяўнасць агульнаславянскіх дыялектных адметнасцей і цеснае ўзаемадзеянне на працягу фактычна ўсяго старажытнага перыяду спрычыніліся да таго, што праблема лексічных паланізмаў усё яшчэ застаецца адной з самых складаных у гістарычнай лексікалогіі і патрабуе комплекснага падыходу для яе вырашэння.

Спіс выкарыстаных крыніц і іх скарачэнні

Аб абразях – *Аб абразях, аб рэліквах* (1622) [у:] А.І. М а л ь д з і с, І.І. К р а м к о, *Невядомы помнік палемічнай літаратуры XVII ст. („О образех, о реликвах“)*, „Беларуская лінгвістыка“ 1983, вып. 24, с. 55–61.

Аб адзін. веры – *О единой истинной православной вѣрѣ и о святой соборной апостольской церкви, откуда начало приняла, и како повсюду распростресея* (1588), „Русская историческая библиотека“ 1882, т. 7, стлб. 601–938.

⁴³ А.М. Б у л ы к а, *Лексічныя запазычання...*, с. 224–228.

⁴⁴ А.М. Б у л ы к а, *Даўнія запазычання беларускай мовы*, Мінск 1972, с. 22.

- Антыр.** – Антиризис или апология против Христофора Филалета (1599), „Русская историческая библиотека” 1903, т. 19, стлб. 477–982.
- Апокр.** – Апокрисисъ albo отповѣдь на книжки о съборѣ берестейскомъ, именемъ людей старожитной релѣи греческой, черезъ Христофора Филялета врихлѣ дана (1598), „Русская историческая библиотека” 1882, т. 7, стлб. 1003–1820.
- Гістор.** – Исторія о листрикійскомъ, то есть, о разбойническомъ, Ферарскомъ або Флоренсскомъ синодѣ, въкоротцѣ правдиве списаная (1598), „Русская историческая библиотека” 1903, т. 19, стлб. 433–476.
- Казанне** – Казанье святого Кирилла патріарѣхи ерусалимського о антѣхристе и знакахъ его (1596) – старадрук з фондаў бібліятэкі Акадэміі навук Літоўскай рэспублікі.
- Саб. Бер.** – Описание и оборона събору руского берестейского (1597), „Русская историческая библиотека” 1903, т. 19, стлб. 183–328.
- Справ. апіс.** – Справедливое описание поступку и sprawy синодовое (1596) – мікраформа з фондаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі.
- Унія** – Унія альбо Выкладъ преднейшихъ арѣтыкуловъ, къ зъодноченью грековъ съ костеломъ рымскимъ належащихъ (1595), „Русская историческая библиотека” 1882, т. 7, стлб. 111–168.

Maryna Svistunova

Lexical Polonisms in Old-Belarusian religious polemic

Abstract

The article deals with lexical Polonisms in Old Belarusian (starabielaruskaja mova) religious polemical texts. Traditional interpretations of lexical Polonisms often ignore the pan-Slavic language base and the possibility of independent formation of words based on the existence of similar word-building models in both languages. The article presents criteria for classifying Slavic and non-Slavic lexemes as lexical Polonisms, names several types of lexical Polonisms and discusses some examples of lexemes that cannot be legitimately defined as such.